

13-nji tema: Türkmen Türkçesinde yansima sözler (Türkmen dilinde ses we şekil aňladýan sözler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

❖ Türkmencede “**ses we şekil aňladýan sözler**” denilir. Doňadaky varlıkların çikardıkları seslerden türetilen sözcüklere yansıma sözcük denir. İkilemeler cümlede anlamı pekiştirmek için kurulan söz öbekleridir. İkilemelerin farklı oluşum şekilleri vardır.

❖ Yansıma sözcükleri tek başına anlam taşımaz. Kalıplaşmış yansıma sözcükler olduğu gibi (pat, çat, güm, bum, hav, miyav, ai vs.) yazar tarafından söz konusu durumu belirtmek için yeni sözcükler de yaratılabilir.

❖ SES WE ŞEKİL AÑLADÝAN SÖZLER

Türkmen diliniň ses we şekil aňladýan sözleri leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça özbaşlaryna aýratyn bir söz toparyny emele getirýärler. Bular diliň çeperçilik serişdelerine degişli bolup, sözleşige şekillilik, tasirlilik, emosional-ekspressiw öwüşginlik berýärler. Beýle sözler halk döredijiliginde, çeper eserlerde, aýratyn-da degişme häsiýetli eserlerde giňden ulanylýar, emma syýasy, ylmy-publisistik, filosofik we ş.m. eserlerde ulanylmaýar.

Ses aňladýan sözler. Daşymyzy gurşap alan tebigatda we jemgyýetde döreyän dürli ses hadysalary adamyň eşidiş organy -- gulagy arkaly kabul edilýär we zerurlyk netijesinde şol seslere meňzedilmek ýoly bilen olary takmyny şöhlelendirýän ençeme sözler dilde peýda bolýarlar. Diýmek, bularyň döremeginde adamyň eşidiş organynyň aýgytlaýjy hyzmaty bar. Şeýle sözlere bolsa ses aňladýan sözler diýilýär. Meselem: ...daşardan çybyş-çybyş edip, ayak sesi gelen ýaly boldy (H.Derýaýew). Patdy aga olara çigidiň gabygy ýaly hem üns bermän, *pyşyr-pyşyr* edip, pul sanaýardy (O.Akmämmedow). Sary mäkiýanlar, agymtyl jüýjeler howatylanyp, *wak-wak* seslenýärdiler (“Garagum”).

Seslenmeler bilen olaryň aňlatmasy bolan sözleriň arasynda gönüden-göni arabaglanyşyk bar hem bolsa, bular biri-biriniň doly we üýtgeşsiz gaýtalanmasy däldirler. Mysal üçin, sygryň molaýşy, goýun-geçiniň mäleýşi, jüýjaniň jüýgüldisi we başgalar dürs ýazuwda *mo, mä, jüýk-jüýk...* kimin ýazylsalar-da, ses hadysalarynyň we olary suratlandyrýan sözleriň özara tapawudy bardyr: olar adamyň gep organlary arkaly takyk şöhlelendirerden has çylşyrymlydyrlar.

Ses aňladýan sözler beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýar.

Şekil aňladýan sözler. Predmetleriň hereket şeklini, boluş ýagdaýyny, daş sypatyny -- görnüşini, ýagtylyk şekillerini, adam organizminde peýda bolýan fiziologik-emosional hadysalary aňladýan sözlere şekil aňladýan sözler diýilýär. Hereket, ýagdaý we ş.m. hadysalar adamyň görüş organy -- gözi, syzyş, duyuş organlary arkaly kabul edilýär hem-de şolara özboluşly meňzeşlik, öykünme esasynda dilde şekil aňladýan sözler peýda bolýarlar. Meselem: Annaguly sölpä at şundan galypdy, ýagny ol geýen eşigini, balagynyň uçguryny, çarygynyň bagyny oňarman süýröp, *hopul-sopul* gezerdi (A.Durdyýew). Bulary owarram edip bilmedik Gully gözlerini *açalak-ýumalak* edip, başlyga bakdy (R.Gelenow).

Şekil aňladýan sözleriň asyl gelip çykyşlary, döreýşi isimler, işlikler we aýry-aýry ses aňladýan sözler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ýöne diliň häzirkä ösüş ýagdaýynda şeýle sözleri (isim, işlik...) ýüze çykarmaga şekil aňladýan sözleriň diňe birnäçesiniň gurluşy mümkinçilik berýär: *ýelk-ýelk* - adamyň keypiniň göterilen, kök wagtyndaky ýeňil ýöreýşi ýa-da haýsydyr jansyz ýeňles predmetin ýeňiljek yranma, ýaýkanma şekilini suratlandyran söz (< *ýel*); *açalakýumalak* - haýsydyr bir zada geň galanda, adamyň gözleriniň çalt açylyp-ýumluş şekliniň- görnüşini suratlandyran söz (< *aç-*, *ýum-*); *elek-çelek* -haýsydyr bir zady geň görende, oňa haýran galanda, adamyň göz hanasynyň eýläk-beýläk hereket ediş şekilini suratlandyran söz (< *ele-*); *daraw-daraw//arym-darym-* bölek-bölek, ýyrtym-ýyrtym edilen matanyň, kagyzyň we ş.m. zatlaryň daş görnüşini suratlandyran söz (< *dara-*) we ş.m.

Şeýle sözleriň hataryna *gülüm-ýalym/güles-ýalas* (<*gül-*), *bassyrbussur// bussur-ýassyr* (<*bas-*, *bus-*, *ýaş-*), *bukdak-sukdak* (<*buk-*), *güýmeňsüýmeň// güýmeň-samaň* (<*güýme-*), *aýlaň-çaýlaň* (<*aýla-*), *garbakgurbak// garbaň-gurbaň* (<*garba-*) we başgalar degişlidir. Meselem: *Ätmersätmer* (<*ät-*) ädimläp, / Togsa bilen görüşdi (P. Nurberdiýew). Nazaryň ýüzi gyzardy-da, ýüzüne *şagga* (*şag*—ses aňladýan söz) der geldi (A.Durdyýew).

Ses we şekil aňladýan sözler islendik ses hadysasyny, hereket şekilini, zadyň daş görnüşini, ýagdaýyny, mümkin boldugyça, doly anyklygy, bütin aýdyňlygy bilen suratlandyrmak üçin hyzmat edýärler. Anyk alnan pursatda, ýagdaýda bu hili sözleri ulanmazdan, suratlandyryljak — şöhlendiriljek bolunýan ses, hereket, şekil hadysalaryny täsirli labyzly, açyk we aýdyň bermek mümkin däldir.

Meselem: Duşman maşynlary *wazyrtda-wazyrt*,/ Desse granatlar *dazyrtda-dazyrt* (A.Nyýazow). Gazanlaryň ýarpysyndan aşak düşüp, ýüzi biraz köpüklemek bilen agyrlaş *lars-lars* gaýnaýan toşabyň reňki oraýana öwrülipdir-de, aýratyn bir tagam bilen kükeýär (B.Kerbabaýew). Çary kör *haňk-huňk* edip, turup gitmekçi boldy (A.Durdyýew). Aknabat eje çabydyny egnine atyp *dylym-dylym* etdi, Berdi aganyň yanyna geldi (Şol ýerde). *Jilk-jilk* edip, asyl, şol garagyýçak (Gytja) tüýs bir garadan gaýtmazmyka diýýän (B.Hudaýnazarow).

Mysallardaky *wazyrtda-wazyrt*, *dazyrtda-dazyrt*, *haňk-huňk*, *dylym-dylym* we beýleki ses we şekil aňladýan sözler başga, özlerinden ýasalmadyk adaty sözler bilen çalşyrylyp ulanylsa, onda şolar arkaly sözlemlere öňki berilýän emosional-ekspressiw baýlyk, şekillilik, täsirlilik ýitip gidýär.

Bu leksika-grammatik kategoriýa degişli köp-köp sözler, aýratyn hem şekil aňladýan bir topar sözler çylşyrymly hereket hadysalaryny aňladýarlar: *apaňapaň-daýaw* adamyň, atyň, sygryň assa-assa, giň ädimläp ýöreýiş şekilini suratlandyrýan söz; *gybyrdyk-gybyrdyk*—kelte boýly, ýognas adamyň, gatyryň, eşegiň we ş.m. gysga ädimli, çalt ýöreýiş şekilini suratlandyrýan söz; *höküdik-höküdik* — düýäniň egri boýnuny bir aşak, bir ýokaryk hereket etdirip, endigan bir kadaly ýöreýiş şekilini suratlandyrýan söz we başgalar. Meselem: Ýelli aýaklanmadyk köşek ýaly *antak-mantak* edip ädimleýär (A.Gowşudow). Ol ýüzüni *sapajak-supajak* edip, Şamyrada seretdi (Şol ýerde). Atajyk iň yzdady. Ol *joňk-joňk* edip ýörese-de, gözi daşyndaky adamlardady (A.Durdyýew).

Ses we şekil aňladýan sözlerde köp manylylyk güýçli ösendir: bularyň ep-esli bölegi öz aralarynda meňzeşligi, ýakynlygy, ujypsyz arabaglanyşygy bolan aýry-aýry ses we hereket hadysalaryny suratlandyrmaga ukyplydyrlar.

Hatda käbirleri bir ýagdaýda ses, başga ýagdaýda şekil aňladýan söz bolup hem ulanylýar: *lummur-hummur* —1) derýanyň, kanalyň we ş.m. suwy joşup, möwç urup akanda, eşidilýän güýçli seslenmäni; 2) ineriň—erkegiň joşup, kükrändäki sesini suratlandyrýan söz; *gürs-gürs* — 1) buraw maşynynyň, motoryň ş.m. tehniki abzallaryň güýçli, güňleç sesini; 2) güýçli ýürek urmasyny suratlandyrýan söz we başgalar.

Meselem: Pökgen özüniň mähnet göwresini zordan göterip, *loňk-loňk* edip ylgaýar (A.Gowşudow). Birden pyňkyryp, Aknur aňyrsyna bakdy. Eginleri *loňk-loňk* edip, bütin göwresi bilen titreyär (Ç.Aşyrow). Gurban aga pahyr *düňk-düňk* edip, şol sokuda däri döwerdi (A.Gowşudow). Şobada *düňk-düňk* edip, aýakgaby bilen töre geçip, agyr göwresini per ýassyga goýberdi (G.Seýitmäadow). Buguny asmana sowrup, *şyg-şyg* edip, hojaýynlaryna heň edip berýärdi (B.Kerbabaýew). *Şyg-şyg, şyg-şyg, şyg-şyg...* edip, Dünýägözel güldi (Ç.Aşyrow).

Ses we şekil aňladýan sözler söz ýasaýjy goşulmalar we başga hili söz ýasalyş ýollary arkaly atlara, sypatlara, işliklere degişli ençeme sözlerin ýasalmagyna işjeň gatnaşýar. Gelip çykyşlarynda, manylarynda umumylyk bolmasa-da, ses, şekil aňladýan sözler birnäçe alamatlar we meňzeşlikler esasynda bir söz toparyny emele getirýärler:

- 1. Bir umumy we düýpli alamat boýunça** özara birleşýärler: olar ses, hereket hadysalarynyň we ş.m. atlaryny aňlatman, olaryň gönüden-göni aňlatmasydyrlar: olar seslenmelere, herekete, ýagdaýa we ş.m. meňzedilmek ýoly, özboluşly meňzeşlik, öýkünme esasynda döreyärler.

Fonetikada:

- ✓ a) söz başynda we ahyrynda çekimlileriň çekimsizlere garaňda has az ulanylmagy;
- ✓ b) bir topar gaýtalanýan sözleriň çekimlilerininin gezekleşmesi arkaly taýly sözleriň bolmagy (*tark-tark, tyrk-tyrk; şar-şar, şurşur, şyr-şyr; lakyr-lakyr, lokur-lokur, lykyr-lykyr; ýalp-ýalp, ýylyp-ýylyp; sölp-sölp, selp-selp, sülp-sülp; loňk-loňk, leňk-leňk, liňk-liňk...*);
- ✓ ç) ikinji komponentiň çekimlisiniň (ýa-da çekimlileriniň) üytgemegi (*tark-turk, patdyk-putdyk, jaňk-juňk; hasyr-husur, ýalt-ýult, hekgil-hükgül, galk-gulk, ýaldyr-ýuldur...*);
- ✓ d) komponentleriň başky çekimsizleriniň özara çalyşmagy (*hyşy-wuşy, hymy-symy, gowul-çowul; hopul-sopul, köw-sow, bukdak-sukdak, buýtar-suýtar...*);

- ✓ e) ep-esli sözleriň ikinji komponentiniň başynda goşmaça çekimsiziň peýda bolmagy (*abyr-zabyr, yňňy-pyňňy; ibirt-zibirt; ätmer-sätmer...*) we ş.m. ses we şekil aňladýan sözleriň ikisi üçin hem häsiýetli alamatlardyr.

Morfologiyada. Ses we şekil aňladýan sözler:

- ✓ a) grammatik taýdan üýtgemeyärler - söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeyärler, şeýle goşulmalar goşulanda atlaşýarlar;
- ✓ b) köplenç, gaýtalanýan we tirkeş söz görnüşinde ulanylýarlar:
- ✓ ç) *-dy/-di* at, *-da/-de*, *-la/-le*, *-a/-e* işlik ýasaýjy goşulmalar, şonuň ýaly-da *-yr/-ir/-ur/-ür*; *-yl/-il/-ul/-ül* goşulmalary olaryň ikisi üçin hem umumydyrlar;
- ✓ d) aglaba, *etmek* funksional-kömekçi işligi bilen utgaşyp, analitik işlikleri hasyl edýärler.

Sintaksisde. Ses we şekil aňladýan sözleriň esasy sintaktik hyzmaty hal-ýagdaý ahwalaty we aýyrgyç bolmaktan ybaratdyr. Olaryň gatnaşmagynda ýasalan analitik işlikler bolsa hal-ýagdaý ahwalaty, aýyrgyç we habar bolup ulanylýarlar.

Çeperçilik serişdesi hökmünde. Bularyň ikisi-de sözleşigi täsirli hem labyzly, ötgür hem-de şekilli etmek üçin hyzmat edýärler.